

“Aydınlanma Zihniyeti”nin Ötesi: Antropozmik Bir Bakış Açısı*

TU WEIMING

Prof., Harvard Üniversitesi, *çev: M. Akif Kayaşmar*
Harvard-Yenching Enstitüsü (ABD)

Özet

Aydınlanma, Batı’da 18. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan bir kültürel hareket, henüz tam anlamıyla tahakkuk etmemiş bir insanlık ideali, ya da tüm dünyada, özellikle de Kültürel Çin’de modernist davranış kalıplarının bir zihniyet karakteri olarak algılanabilir. Bu çalışmanın odağı, dünya tarihinde gelmiş geçmiş muhtemelen en güçlü ideoloji olan Aydınlanma zihniyetidir. Tarihsel ve karşılaştırmalı bir medeniyet perspektifi içinde Aydınlanma zihniyetinin ötesine geçmenin en kesin yolu, insan toplumlarında mevcut olan tüm manevî kaynaklara dokunmaktır; böylece bir hareket, ideal ve akıl olarak Aydınlanmanın özgürleştirici fikirleri ve pratiklerini kaybetmeksizin insan merkezçiliğini, araçsal aklı ve saldırgan bireyciliği aşabilecek hümanist bir vizyon formüle edilebilir. Bu noktada Konfüçyen hümanizmin sunduğu antropozmik perspektif, tarihsel olarak önemlidir; zira kültürel çeşitlilik hakikati içinde evrensel etik ideale hitap etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma Zihniyeti, Antropozmik Bakış Açısı, Konfüçyen Hümanizm, Dinler-Arası Diyalog, Medeniyetler-Arası Diyalog.

* Bu makalenin ilk hali, Bilim ve Sanat Vakfı tarafından 12-14 Mayıs 2006’da İstanbul’da tertip edilen “Medeniyetler ve Dünya Düzenleri” isimli uluslararası sempozyumda sunulmuştur.

AYDINLANMA, Batı'da 18. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan bir kültürel hareket, henüz tam anlamıyla tahakkuk etmemiş bir insanlık ideali, ya da tüm dünyada, özellikle de Kültürel Çin'de modernist (*modernistic*) davranış kalıplarının (*modus operandi*) bir zihniyet karakteri olarak algılanabilir. Bu çalışmanın odağı, dünya tarihinde gelmiş geçmiş muhtemelen en güçlü ideoloji olan Aydınlanma zihniyetidir. Sosyalizm ve Kapitalizmin yanı sıra piyasa ekonomisi, demokratik siyaset ve sivil toplum hep Aydınlanma'dan neşet etmiştir. Gelişmiş ekonomiler "bilgi toplumu"na doğru evirildikçe, bilimin tahakkümünden, özellikle de enformasyon ve iletişim teknolojilerinden daha da fazla söz edilecektir. Max Weber'in modern toplumun, uzmanların ve profesyonel yöneticilerin kontrolünde olacağı öngörüsü hakikat haline gelmişken; askeriye, hükümet, çok-uluslu şirketler, sosyal kurumlar ve hatta hükümet-dışı örgütlerdeki teknokrasinin yükselişinin kaçınılmaz olduğu aşikardır. Dahası, özgürlük, makuliyet (*rationality*), insan hakları, yargılama süreci zorunluluğu ve bireyin onur, bağımsızlık ve özerkliği gibi temel değerlerin, halihazırda böyle olmasa bile, evrenselleştirilebilir olduğuna yaygın biçimde inanılmaktadır. İnsanlık için tek bir gelecek seçeneği olduğunu öne süren Aydınlanma zihniyeti söylemi görünüşte doğru gibidir.

Ne var ki, Aydınlanma zihniyetinin aynı zamanda ciddi açmazları da bulunmaktadır. Temelleri insan-merkezcilik (*antropocentrism*) üzerine kurulu, araçsal aklın (*instrumental rationality*) dikte ettirdiği ve agresif bireyciliğin yönlendirdiği bu zihniyet, dine ve tabiatın tahribatına karşı kayıtsızlığın beraberinde getirdiği sıkıntıları bünyesinde taşıyan bir sekülerizm formudur. Dünya görüşünü en temelden yeniden yapılandırmaksızın, geleceğe dair bu bakışı ile Aydınlanma, bırakın neşv ü nema bulmasını, insanlığın en basit düzeyde hayatiyetini sürdürmesini bile sağlamaktan aciz görünmektedir. Son zamanlarda Aydınlanma, özellikle de onun tüm dünyaya nüfuz etmiş olan zihniyeti, kapsamlı bir şekilde ele alınmakta ve eleştiriye tabi tutulmaktadır. Feministler, çevreciler, post-modernistler, cemaatçiler ve dini önceleyenler (*religionists*) tarafından zaten ortaya konulmuş olan bulgular üzerine ben de, "akıl çağı"nın zamanımızdaki önemini olumlayan bir anlayış ve tabiatsızlaştırılmış (*de-natured*) ve ruhsuzlaştırılmış (*de-spirited*) bu zihniyetin makul bir değerlendirmesi olarak insancıl (*humanistic*) bir vizyon önermeyi amaçlıyorum. Hedefim medeniyetler

arasında kesintisiz ve güçlü bir diyaloga dayalı yeni bir dünya düzeninin otantik imkânlarını araştırmaktır.

Burada hayatiyeti haiz şu hususu kaydetmek gerekir ki, modern entelektüelin **kültürel geleneğinde** Aydınlanma zihniyeti düşünce süreçlerine o derece nüfuz etmiştir ki, **geleneksel kültür**, uzaklardan duyulan bir yankı gibi, kalbin derinliklerinde geri plana itilmiş haldedir. Tam olgunlaşmış bir piyasa ekonomisi, mesuliyet temelli bir demokratik siyaset ve canlı bir sivil toplumun gelişimine yönelik çabalar henüz kemale ermediği için, Çin gibi toplumlarda siyasi ve kültürel elitler halen Aydınlanma projesine bel bağlamaktadır. Yani, bu elitler Aydınlanma zihniyetinin ötesine geçmeye henüz hazır değildirler. Tam aksine bu kişiler, kalkınma stratejilerinde, geleneksel Batı modelini kendileri için çıkış noktası olarak almaktadırlar. Yaygın olarak kabul gören söylemin dediği gibi, esin kaynağı olarak kültürel mirasa geri dönüşe davet etmek, gelişmekte olan bir toplum için aşırı lüks kaçmaktır. Ne var ki, bir ironi olarak, zamanın ruhu; küresel toplumun hayatta kalması ve inkişaf etmesi açısından, Aydınlanma zihniyetinin ötesine geçme zorunluluğunu (aralarında Çinli entelektüellerinde olduğu) günümüz entelektüeline dayatıyor. Tarihsel ve karşılaştırmalı bir medeniyetsel bakış açısı ile bu meydan okuyucu görevi hakkıyla yerine getirebilmenin en emin ve doğru yolu, bir hareket, bir ideal ve bir zihniyet olarak Aydınlanma'nın özgürleştirici fikir ve tecrübelerini gözden kaçırmaksızın, insan-merkezciliği, araçsal kalcılığ ve agresif bireyciliği aşan bir insancıl vizyon formüle etmek gayesiyle bütün manevî kaynakları insanlık için seferber etmekten geçmektedir.

Eksen-çağ medeniyetlerine yönelik ilginin yükselişi felsefede bir “manevî dönüş”ü sembolize etmektedir. Bilindiği gibi, “epistemolojik” ve “linguistik” dönüşler akademik felsefi çalışmaları İngilizce konuşulan dünyada saygın bir profesyonel disiplin haline getirmiştir. Bununla birlikte, estetiği, ahlakı ve din felsefesini ancak analitik kaygıların kenarına iliştiirmek suretiyle profesyonel akademik filozoflar, bilinçli ya da bilinçsizce kendilerini on yıllarca teknik salahiyet kozasına hapsedtiler. Dolayısıyla da onların felsefe yapma tarzının insanlık durumunu (*human condition*) tayin eden meselelere doğrudan taalluk etmemesi bizleri şaşırtmamalıdır. Neticede, çok az sayıda filozof kamusal entelektüel (*public intellectual*) olabilirken, kamu hizmeti icra etmek arzusunda

olanların sesleri de teologlar, kültürel yorumcular, sosyal eleştir-menler ve ekonomi-politikçiler tarafından bastırılmıştır. İçinde bulunduğumuz şu zaman ise felsefî anlamda yeniden istikamet kazanmak için son derece münasip bir dönem olup bu kritik dö-nemde karşılaştırmalı felsefe önemli bir rol oynayabilir.

Tarihsel olarak, Asya'daki hiçbir Eksen-çağ medeniyeti (Hindu-izm, Budizm, Konfüçyanizm ve Daoizm) felsefeyi ve dini birbirin-den kesin çizgilerle ayırmamıştır. Fiilen, felsefî tefekkür dinî anla-yış ve terbiyeye içkindi. Doğrusunu söylemek gerekirse, manevî disiplinler olmaksızın, sofistike bir entelektüel tefekkür mümkün değildi. Felsefe ve din arasındaki bu münasebet, daha kesin ifade-lerle, tarafsız analiz ile tecrübî kavrayışın bir arada oluşu Eksen-çağ düşüncesinin belirleyici özelliğidir. Aslında, Fransız akade-misyen Pierre Hadot gibi felsefe tarihçilerinin ikna edici biçimde ortaya koydukları üzere, Yunanlılar için de felsefe manevî tecrübe-lerde temsil edilen bir hayat tarzı idi. Harvard profesörü Hilary Putnam da "Dört Yahudi Düşünür" isimli dersinde Maimonides [İbn Meymun], Rosenweig, Buber ve Levinas'a dair aynı yaklaşımı benimsemektedir. Benzer şekilde bu yaklaşım İbn Sînâ ve Gazâ-lî'den itibaren Müslüman felsefeciler için de tartışmasız böyledir. Bu bağlamda Profesör [Seyyid] H[üseyin] Nasr'ı da çağdaş bir ör-nek olarak zikredebiliriz. Açıkça görülüyor ki felsefenin liberal sa-natlar eğitimi bünyesinde bir beşerî ilim olarak yeniden canlan-ması ve neşv ü nema bulması da onun manevî geleneklere duy-maya başladığı ilgi ile alakalıdır. Filozofların din alanındaki mes-lektaşları ile aralarında kuracakları bir işbirliği ya da dostça reka-bet 21. yüzyılda son derece üretken bir düşünce tarzı oluşturabilir. Bunun ise, felsefî tecrübenin özüne ve kaynağına, yani ben-bilgi-sine (*self-knowledge*) bir dönüş niteliği taşıdığını ayrıca belirtme-ye gerek bulunmamaktadır.

Aydınlanma zihniyetinin seküler hümanizminin ötesinde, ben-bilgisine dayalı Yeni Hümanizm, zamanımızın ruhu olarak tarihsel bir ehemmiyet arz ediyor. Zira bu yönelim kültürel çeşitliliğin hü-küm sürdüğü bir bağlamda evrensel bir ahlak idealini öngörmek-tedir. Buna dair en az şu sekiz genel prensipten bahsedilebilir:

1. Kapsamlı ve entegre bir antropozmik vizyon olarak bu yak-laşım insancıl kaygılarında tabiatı ve dini bir arada ihtiva et-mektedir.

2. Bu yönelim somut, yaşayan şahsı (*person*) beşerî münasebetlerin merkezi olarak görmektedir. **Merkezîlik** noktasında, bireyin (*individual*) onuru, bağımsızlığı ve özerkliği bir şahsın temel özelliğidir; **münasebetler** noktasında ise sosyallik (*sociality*) şahsî kimliğin vazgeçilmez unsurudur.
3. Somut, yaşayan şahıs bir yandan bedende, evde, toplumda, dünyada ve evrende kökleşirken (*rootedness*); öte yandan ben-vukufiyetinin (*self-awareness*) en yüksek seviyesine ulaşmak için egoizmi, nepotizmi (akraba kayırma), taassubu (*parochialism*), ırkçılığı ve insan-merkezciliği aşmanın yollarını arar. Kökleşme ile kamu-perverlik (*public-spiritedness*) arasındaki bu münasebet, insanlık durumunun zenginliğini ve karmaşıklığını aksettirir.
4. Tabiat, Thomas Berry'nin isabetli tarifiyle, “bir nesnelere topluluğu değil” bir “özneler komünüdür.” Bu şekilde, hayat-dünyamız üzerine beden/zihin ve mana/madde dışlayıcı dikotomilerini empoze etmeksizin, varlığın tamamına dair bir hürmet hissi uyanır. İnsanlar ve eşya arasında bir süreklilik ve soydaşlık mevcuttur.
5. Ben (*self*), toplum, tabiat ve Tanrı bir ihtimam ve sorumluluk ahlakı çerçevesinde yaşanan somut hayatımızda tecesüm eder.
6. “Gökler, Yer ve [bunlar arasındaki] sayısız eşya” bir merkezî değer olarak insanlığın hassasiyet ve şuurunda tecesüm eder.
7. Her ne kadar kültürel çeşitlilik muhakkak addedilse de, “tektipleşmeksizin bir insicam sağlama”ya yönelik talebimiz bize tüm insanların küresel vatandaşlar olarak tanındığı bir “büyük birliğin” (insanlık toplumu) ayrılmaz bir cüz'ü olma imkânı verir.
8. Küresel vatandaşlık esas itibariyle siyasî bir fikre işaret etse de, bu düşünce manevî değerlere sirayet eder ve tabiatıta kurur. Diğer bir ifadeyle, dünya düzenini teşkil eden hümanizm, manevî ve tabiatsal değerlerden beslenir.

Antropozmik vizyona dayalı bir kültürel vatandaşlık ideali ne ütöpik bir fikir ne de bir hüsnükuruntudur. Tam aksine bu müşterek bir gaye, hatta ekolojik, ahlakî ve dinî alanlarda çok büyük neticeleri olan uygulanabilir bir düşüncedir. Bu vizyonda insanî tecrübenin dört boyutu da (ben, toplum, tabiat ve Tanrı) bütün-

cül bir yaklaşımla hayat-dünyasına eklemelenmiştir. Bir şahsın bedeninin, kalbinin, zihninin, nefsinin ve ruhunun entegrasyonu, ben ile toplum arasında kurulacak verimli bir etkileşim, insanoğlu ile tabiat arasındaki sürdürülebilir ve mütecanis irtibat ve son olarak da insan kalbi ve zihni ile Tanrı'nın Yolu (*way of Heaven*) arasındaki mütecabiliyet ve mukabele bir bütün olarak insanlık için ilham standartlarını teşkil ederler. Bunlar soyut fikirler değil, tam aksine insanlığın hayatta kalması ve neşv ü nema bulması için zurett arz eden temel özelliklerdir. Bu yol kapalı tikelcilik (*closed particularism*) ile taban tabana zıt bir yoldur. Bu yol aynı zamanda soyut evrenselciliği de reddeder.

Dünya düzeninin teşkili için tek seçenek olduğunu ileri süren düşünce biçimi hem mütehakkimanedir hem de tehlikelidir. Böyle bir tarzın uluslararası barışı tehdit edecek gerginlikler ve çatışmalar doğurması çok muhtemeldir. Tek-tarafılık gerek teoride gerekse pratikte son derece yanlış algılanıyor maalesef. Bu yaklaşım, ekonomik küreselleşmenin kültürleri tektipleştirdiği kadar kültürel çeşitliliği artırdığını anlayamamaktadır. Aynı derecede arzu edilir ve küresel vatandaşlık için zorunlu olan diğer merkezî değerleri anlamaksızın ve takdir etmeksizin, dünyanın geri kalan kısmına seküler insancıl fikirlerin dayatılması, bir basiretsizlik ve cehalettir. Adalet olmaksızın özgürlük, his iştiraki olmaksızın maku-liyet, terbiye (*civility*) olmaksızın kanunişinaslık (*legality*), mesuliyet olmaksızın haklar ve toplumsal dayanışma olmaksızın bireysel itibar, zengince dokunmuş barış kültürünün beslediği kalıcı bir dünya düzenini ihdas edemeyecektir. Konfüçyen geleneğin beş merkezî değerinin tamamı (insanlık, hakkaniyet, edep ve erkâna riayet, hikmet ve güven) evrensel bir ahlak için müracaat mercii olabilir. İslam, Budizm, Hıristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm, diğer ruhanî gelenekler ve özellikle de yerli dinlerin küresel vatandaşlığa dair önerecekleri zengin kaynakları mevcuttur. Sadece “medeniyetler arası diyalog” sayesinde evrensel ahlakın kaba bir tanımı ortaya çıkabilir. Karşılıklı öğrenmeye dayalı olarak diyalog en iyi talem yöntemidir.

Hakikî bir diyalogun özel bir ihtimam gerektirdiği malumdur. Entelektüel açıdan, psikolojik açıdan, zihnen ve ruhen hazırlanmaksızın tam anlamıyla bir diyaloga girmek mümkün değildir. Doğrusunu söylemek gerekirse biz gerçek bir iletişimin tadını ancak samimi ya da benzer düşünen dostlarımızla münasebetlerimizden alırız. Hal böyleyken, yabancı birinin, özellikle de öteki,

muhalef, ya da düşman olarak gördüğümüz bir ‘partner’in medeniyetsel ayrımları aşarak bizimle hakikî bir diyaloga girmesi nasıl mümkün olacak? Bu açıdan bakıldığında medeniyetsel diyalogun mümkün ve uygulanabilir olduğuna inanmak saflık gibi görünmektedir. Evet, şu bir gerçek ki diyalogun semerelerini en üst derecede alabilmek için yılların hatta nesillerin geçmesi beklenecektir. Ne var ki, asgarî düzeyde, diyalojik ilişkinin faydaları kişisel, yerel, ulusal ve medeniyetler-arası düzlemlerde halihazırda mevcuttur ve sıradan günlük var oluşumuzda zaten yer almaktadır.

Bu ortak tecrübelerin bilinçli bir şekilde beslenmesi ve evrensel düzeyde paylaşılması halinde, mevcut olan müşterek bir hissiyatı, küresel kamu mallarını muhafazaya yönelik bir vasîlik anlayışına dönüştürmeyi öğrenebiliriz. Bu bağlamda, ekolojik bilinç bariz bir misal teşkil etmektedir. Çevrenin hayatîyetini sürdürebilmesine yönelik çıkar ve endişelerimiz ile gelecek nesiller için duyduğumuz hayat kaygısının dayattığı teyakkuz hali, öz kaynaklarımıza (mineraller, toprak, su ve hava) bakışımızda sadece antropolojik değil, aynı zamanda kozmolojik bir tutum takınabilmemize imkân sunmaktadır. Eğitim sayesinde, bu ekolojik hassasiyet küreselleşmenin pozitif güçlerini, belki başlangıçta küçük ve öncü bir azınlığın, maddî, manevî, ahlakî ve estetik açıdan geliştirilmesi yönünde harekete geçirebilir; ki bu öncü azınlık da, halihazırdaki iktisadî kalkınma süreçleri tarafından mahrum ve hakları gasp edilmiş, marjinalleştirilmiş ve sesleri bastırılmış zümreleri gözetip koruyabilsin. Aynı zamanda medeniyetler-arası diyalog kişisel bilgi, ben anlayışı (*self-understanding*), bireysel kimlik, grup dayanışması ve cemaatsel güvene dair talepleri de artıracaktır.

Pek çok dinler-arası diyalog tecrübesinin öğrettiği bir gerçek var ki, o da farklılıklara gösterilecek olan **müşamaha**, herhangi bir verimli iletişim için ön koşuldur. Ne var ki, sadece müşamahalı olmak nefsanî arzularla yoğrulmuş bir egoizmin ötesine geçmek için aşırı derecede pasif bir tutumdur. Bundan dolayı, iletişime geçebilmek için öncelikle ötekinin varlığının farkında olmak zorundayız. Potansiyel bir mükâleme eşi/partneri olarak ‘öteki’nin varlığının **farkında olmak** bizi, sürekli genişleyen bir insan ilişkileri ağı içerisinde birlikte-var- olduğumuzu, inkar edilemez bir gerçek olarak, kabul etmeye zorlar. Bu da bizi, ‘öteki’nin rolünün (inancının, tutumunun ve davranışının) bizim için ne denli önemli olduğunu **kabul etmeye** götürür. Diğer bir deyişle, ihtilaf- lı bir gerginliği çözmek ya da ortak bir girişim imkânını araştır-

mak için ikimizin bir araya gelebileceği muhtemel bir kesişme noktası mevcuttur. İki tarafın arasında **karşılıklı saygı** çerçevesinde yüz yüze görüşebilecekleri yeterli derecede bir güven olduğunda, kalplerin ve zihinlerin bir araya gelmesi de mümkün olur. İşte ancak o zaman verimli bir **diyalog** başlayabilir. Diyalog sayesinde 'öteki'nden, **karşılıklı müracaatlar** çerçevesinde bir şeyler öğrenmenin kıymetini anlayabiliriz. Hatta her ikimizin ufkunun genişlemesinin bir nedeni olarak aramızdaki **farklılığı methedebiliriz** bile.

Böyle anlaşıldığında diyalog, ne bir kandırma taktiği ne de bir din değiştirme stratejisidir. Bilakis bu anlamda diyalog, ortak değerlerin paylaşılması ve hayatın yeni bir anlamının birlikte üretilmesi suretiyle, karşılıklı anlayışın geliştirilmesinin bir yoludur. Medeniyetsel diyalogun hayata geçirilmesi için fikirlerimizi satma isteğinden, diğerlerini bizim inançlarımızı kabul etmeleri için ikna etmeye çalışmaktan, düşüncelerimizi kabul etmelerinin yolunu aramaktan, doğru olduğuna inandığımız şeylere dair karşı tarafın onayını kazanabilmek için tavırlarımızı değiştirmeye çalışmaktan ya da kesinlikle emin olduğumuz kanaatlerimizi meşrulaştırma çabalarından vazgeçmeliyiz. Tam aksine, amacımız bilmediğimizi öğrenmek, farklı sesleri dinlemek, farklı bakış açılarına kendimizi açmak, ön kabullerimiz üzerine kafa yormak, düşüncelerimizi paylaşmak, zımnî anlaşmalarımızı keşfetmek ve insanlığın neşv ü neması için en iyi uygulamaları araştırmak olmalıdır. Medeniyetsel diyalogun göze çarpan bir unsuru, dinler-arası iletişimidir.

Modernitenin yükselişi neredeyse bütün dinleri kökten dönüştürmüştür. Max Weber modernleşmeyi makulleşme (*rationalization*) diye tarif eder. Makulleşmenin alamet-i fârikalarından biri ise sekülerleşmedir. Modern-öncesi zamanların aksine, çağdaş toplumların kahir ekseriyeti seküler hükümetler tarafından yönetilmektedir. Batı'da muhtemelen en dindar topluma sahip olan ABD bile, din ve devletin birbirinden ayrıldığı bir yönetimi benimsemektedir. Modern Batı'nın siyasal sürecinde din, bir vicdan meselesi olarak algılanmış, bu nedenle de kamusal tartışmalara konu edilmesi tasvip edilmeyen hususî bir iştilgal olarak görülmüştür. Eğitim kurumları dinî müdafaalardan hep endişe duymuş ve dinî tartışmalarda tarafsızlığını çok titiz bir şekilde muhafaza etmeye çalışmıştır. Ne var ki bu durum, sonuçları itibariyle siyaseti ve en geniş anlamda sivil toplumu derinden etkileyecek temel bir dönüşüm geçirmektedir.

Bu yeni durumda dinî liderler çift-dilli olmaya zorlanmaktadır. Bu zevatın, hitap ettikleri dinî topluluğun dilinde son derece yetkin olmaları tabiidir. Buna ilaveten, küresel vatandaşlığın dilinde de gerekli yetkinliğe ulaşmak zorundadırlar. Diğer bir deyişle, bir kamusal entelektüel rolünü üstlenme sorumluluğundan kaçamazlar. İdeal anlamda, çift-dillilik bu kişilere çevrenin korunması, yoksulluğun azaltılması, cinsiyet ayrımının giderilmesi, işkencenin ortadan kaldırılması gibi küresel köyün hayatiyet arz eden meseleleri uğruna sahip oldukları manevî kaynakları seferber etmeleri imkânını sunar. Dinî liderler kendilerini hitap ettikleri toplulukların manevî eğitimine hasretseler bile, böyle bir enformasyon çağında dünyayı tehdit eden ve aciliyet kesb eden meselelere kayıtsız kalamazlar.

Altını çizmek gerekirse, dinî liderler büyük bir meydan okuma ile karşı karşıyalar. Yeni insanlık durumu dinî liderlerin, biri kendi cemaatlerinin diğeri de küresel vatandaşlığın dili olmak üzere, çift-dilde yetkin olmalarını mecbur kılıyor. Aynı şekilde, uzmanlar ve profesyoneller de, biri uzmanlık alanlarının diğeri ise kamusal entelektüelin dili olmak üzere, çift-dilli olmaya kendilerini mecbur hissetmeliler. Zira birbiriyle örtüşen iki topluma hitap etmek zorundalar. Kendi menfaat gruplarının ötesine geçemeyenlerin uzmanlıkları ya da profesyonellikleri bilgi ekonomisi ve toplumunda geçer akçe sayılmaz. Yüreğin ekümenik dilini kamusal söyleme taşıyabilmeleri nedeniyle, küresel vatandaşlığın dilinde yetkinleşmiş olan dinî liderler mukayeseli bir avantaja sahiptir. Bu şekilde yeni bir iletişim, ilişki kurma ve müzakere etme kültürünün gelişmesine katkıda bulunabilirler ki, bunun piyasa ekonomisi, demokratik siyaset ve sivil toplum açısından ehemmiyeti çok büyüktür.

Medeniyetler-arası diyalog yoluyla bir dünya düzeni teşkil etmenin zorunlu şartlarından biri, dinî liderlerin kamusal entelektüel olarak sorumluluk üstlenmeleridir. “Entelektüel” kelimesi ilk olarak 19. yüzyıl Rusyası’nda ortaya çıktı. İlk bakışta, bu kelimenin Hindu, Budist, Yahudi, Yunan, Hıristiyan ya da İslam geleneklerinde bir mazisi olmadığı düşünülebilir. Gerçek ben’in kozmik hakikat ile vahdetine yönelik Hindu arayış, dünyevî arzulardan arınma temelli Budist kurtuluş, tüm değerlerin kaynağı olarak Tanrı ile yapılan Musevî mukavele, Allah’a karşı İslamî adanış ve Cennet’teki Tanrı’ya duyulan Hıristiyanî inanç bugün gördüğümüz dünyadakine tamamen zıt, ya da en azından ondan farklı bir

manevi kutsiyetin varlığını benimsemektedir. Bu örneklerde, dünyevî işlerle meşguliyet bilinçli bir şekilde ya da verili olarak geri plana itilmiştir.

Doğrusunu söylemek gerekirse, bugün anladığımız manasıyla entelektüel, bir gurunun, bir keşişin, bir hahamın, bir filozofun, rahibin ya da mollanın işlevsel açıdan muadili sayılmaz. Siyasî kaygılar taşıyan, sosyal meselelere müdahil ve kültürel hassasiyeti haiz bir entelektüel için gerekli asgarî şartlar, seküler hayatın dünyevî meşgalelerinin ötesinde daha yüce bir hakikate aşk ile kendini adanmış biri için son derece anlamsızdır. Tüm ruhanî geleneklerin kaçınılmaz olarak, takipçilerinin gündelik yaşantıları ile bir şekilde alakalı olduğu su götürmez bir gerçektir. Ne var ki, yukarıda zikredilen dinlerin tümünde insanî var oluşun beraberinde getirdiği günlük meşgalelerin dışında, “Kusursuz Ülke” ya da “Tanrı’nın Krallığı”nı öncelemek suretiyle varlık zincirinin dışına çıkma çabası inkar olunamaz.

Liberal sanatlar eğitimi bünyesinde din araştırmalarının yeniden ehemmiyet kazanması modern üniversitelerde beşerî ve sosyal bilimleri ciddi biçimde zenginleştirmiştir. Aynı şekilde manevî hassasiyetin ekonomik, siyasî ve sosyal söylemlere sirayeti de insanlığın neşv ü neması açısından son derece anlamlı olabilir. Ancak bunun için dinî liderlerin samimi küresel vatandaşlar olarak küresel topluma hitap edebilme yetilerini geliştirmeleri gerekmektedir. Bu noktada 2000 yılında gerçekleştirilen ve dinî liderlerin katıldığı Birleşmiş Milletler Milenyum Konferansı’nın bir hayal kırıklığına dönüştüğünü hatırlatmakta fayda var. Zira katılımcıların kahir ekseriyeti, yeryüzünde barışın teşkili için kaçınılmaz olan ortak bir maneviyat vizyonunu dillendirmektense, bu forumu hayata ve kurtuluşa dair kendi yaklaşımlarının diğerlerine nazaran ne kadar üstün olduğunu savunmak amacıyla bir araç olarak kullanmaya çalışmıştır. Hâlbuki içinden geçmekte olduğumuz şu dönem, dinî liderlerin ekonomik, siyasî ve sosyal söylemlere manevî bir boyut kazandırabilecek şekilde ortak girişimlerde bulunmaları için son derece münasip bir zemin sunmaktadır. Öte taraftan, kamusal entelektüellerin kritik küresel meselelere yaklaşımlarında dine dair daha ılımlı bir hassasiyet kazanmaları icap etmektedir. Nitekim bugün, uluslararası örgütler dinî meselelere karşı daha hassaslar. Mesela, Davos’ta toplanan son Dünya Ekonomik Forumu’nda din ağırlıklı bir biçimde tebarüz etti. Dünya Bankası bile programlarında dinî girdileri göz ardı etmiyor artık. Birleşmiş Milletler Genel Sekreterli-

ğî'nin 1995 Sosyal Zirvesi için hazırladığı ön çalışmada ahlakî ve dinî boyutların kalkınmaya dair tartışmalara eklenmesi süreci başlatıldı. Bu örnek tutum, sosyal gelişme üzerine çok-disiplinli araştırmalara hasredilmiş olan Kopenhag Seminerleri'nde de açık biçimde tebarüz etti. Şurası açıktır ki, kamusal entelektüele dönüştürmek suretiyle, dinî liderler dinî kaygıları ekonomik, siyasî ve sosyal meselelere dair tartışmalara taşıyabilirler. Dahası, diğer kamusal entelektüelleri de dinî seslere karşı daha hassas olmaya meylettirebilirler. UNESCO'nun dinler-arası, kültürler-arası ve mukayeseli felsefi diyalogu on yıl boyunca desteklemeye yönelik girişimi antropozmik bir vizyondan beslenen yeni hümanizmi güçlendirecek son derece olumlu bir tutumdur.

Medeniyetler çatışmasının yaklaşıyor olduğuna yönelik söylemin uluslararası politikada yaygınlaşmasından onlarca yıl önce, din alimleri ve liderleri çoktan dinler-arası diyaloga başlamışlardı. Dinî söyleme hakim olanlar tüm dinî geleneklerde barışa ya da şiddete yönelik büyük bir potansiyel olduğunun farkındadırlar. Bu anlamda, büyük güçlerin çatışma alanı olarak dinler hiçbir zaman tarafsız olmamıştır. Bir yandan, dinamik bir süreç olan kendini-gerçekleştirme ve yaratıcı bir enerjiyi temerküz ettiren kendini-aşma ameliyelerinin kesişimi anlamına gelen dinler, öte yandan kitlesel yıkımların ve süregiden şiddetin araçları durumundadır. Dinler arasında bir ahenk kurulamazsa eğer, bir barış kültürünün teşkili son derece güçleşir. Dolayısıyla, farklı kültürlerin barışçıl bir biçimde bir arada yaşayabilmelerinin ortak zemini olan evrensel ahlak talebimiz, çıkış noktası olarak dinler-arası diyalogu esas almalıdır.

Medeniyetler-arası diyalogdan türeyecek olan dünya düzeninin teşkili hem uzun zaman alacak hem de son derece sıkıntılı olacaktır. Bununla birlikte, tahakküm siyaseti yerini iletişim, etkileşim, müzakere ve mükâleme diplomasisine bıraktıkça müsamaha, tanıma, saygı ve karşılıklı müracaat ile karşılıklı öğrenmeye dayalı dialojik medeniyet zuhur etmektedir. Bu yeni hümanizmin temelini teşkil eden antropozmik vizyon, kargaşa dolu olduğu kadar ümit verici de olan çağımız için vazgeçilemez bir hayat tarzı ve dünya görüşüdür.

Abstract

**Beyond the “Enlightenment Mentality”:
An Antropocosmic Perspective**

Enlightenment can be perceived as a cultural movement originated in the West since the 18th century, as an ideal for the human community yet to be fully realized, or as a mentality characteristic of the modernistic modus operandi throughout the world, especially in Cultural China. The focus of this essay is the Enlightenment mentality, arguably the most powerful ideology in world history. In a historical and comparative civilizational perspective, the surest and soundest way to accomplish going beyond the Enlightenment mentality is to tap all the spiritual resources available to the human community in order to formulate a humanistic vision which can transcend anthropocentrism, instrumental rationality, and aggressive individualism without losing sight of the liberating ideas and practices of the Enlightenment, as a movement, an ideal, and a mentality. In this respect the antropocosmic perspective offered by Confucian humanism is historically significant, for it addresses the ideal of universal ethic in the reality of cultural diversity.

Key Words: Enlightenment Mentality, Antropocosmic Perspective, Confucian Humanism, Inter-Religions Dialog, Inter-Civilizations Dialog.